

Никола Вучо

ПОЛОЖАЈ СИТНИХ ЗАНАТЛИЈА У ДОБА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Полазећи од концепције да се социјалистички преображај у Србији може извршити одрицањем ситних сопственика од приватне својине и организовањем крупне производње на начелу заједничке својине, Светозар Марковић је, по угледу на руске социјалисте XIX века, сматрао да се овај преображај може постићи стварањем широких заједница, заснованих на задружним принципима. Породичне задруге, које су по његовој замисли могле да послуже за основно језгро социјалистичког друштва у Србији, налазиле су се тада у распадању под притиском ширења капиталистичког тржишта.

Светозар Марковић је седамдесетих година прошлог века најбоље уочио узроке тешког положаја ситносопственичког слоја занатлијског реда у Србији. У тој средини сматрао је да је најподесније оснивање произвођачких задруга. Оне би ситним занатлијама послужиле као најпогодније средство за одржање њихове самосталности и за одбрану од конкуренције, а уједно би представљале почетак једне веће акције на ширењу задругарства и код осталих друштвених слојева у Србији. Занатске произвођачке дружине имале би временом да развију крупну производњу и да се претворе у индустријске дружине. Удруживање занатлија сматрао је као прелазно стање, као пут којим ће се остварити народна индустрија. Стога је Светозар Марковић с великим одушевљењем пропагирао и практично радио на оснивању занатских задруга (дружина), које би имале да послуже као ослонац замишљеном преображају друштвених односа у Србији.

Седамдесетих година прошлог века имовинска диференцијација становништва, као једна од последица развитка капиталистичких односа, захватила је дубоко и занатлијски ред у Србији. На проширеном домаћем тржишту конкуренција је са својим ранијим и новим облицима достигала све већу оштрину. Еснафски мајстори, заштићени правима и привилегијама Еснафске уредбе од 1847. године, водили су међусобну конкуренцију за доминацију на тржишту, а сви заједно борили се жестоко против страних занатлија и увоза занатских и индустријских производа, против страних трговаца, Јевреја и торбара, против занатлија на селу и сеоских дућана, против врло разгранатог бесправног рада знатног броја занатлија, који су обављали занате противно законским прописима.

У току борбе за опстанак на тржишту, започете још пре Еснафске уредбе, имућнији су одолевали конкуренцији, док су сиромашнији подлегали њеном притиску. Продубљивала се на тај начин имовинска диференцијација, ширило се друштвено раслојавање у крилу занатства, вршила се појачана поларизација углавном на два имовински и бројно

неједнака слоја занатлија — на ужи слој имућних и шири слој сиромашних занатлија.

Ужи слој имућних еснафских занатлија био је састављен већином од занатлија старих заната, који су од раније, под повољнијим тржишним условима, стицали и проширивали своју имовину. Највећи број имућних занатлија имали су београдски еснафи, махом чланови терзијског, абацијског, лончарског и магазијског еснафа.¹ Са опадањем старих заната, мањи број ових занатлија имао је обезбеђен опстанак раније стеченом имовином, а већи број прелазео је тада у категорију средњих и ситних занатлија, или је потпуно пропадао, срозавајући се до крајњег ступња пролетаризованих занатлија.

У крилу нових и модернијих заната стварале су се такође нове групе имућних занатлија, али и међу њима настају имовински померања. Многи представници овог новог слоја еснафске буржоазије не одржавају своје позиције и прелазе у категорију сиромашних еснафских занатлија.

Имућни слој еснафских занатлија имао је у производњи и на тржишту доминантан утицај, а у еснафу руководећу и утицајну улогу. Располажући довољним обртним средствима, имућни еснафски мајстори проширивали су своје радионице и дућане, отварали филијале у другим местима, држали већи број калфи и шегрта, узимали у најам пропале занатлије, нарочито у данима великих поруцбина. Они су под својим или туђим именом обављали друге занате, водили самосталне или ортачке трговине, држали механе, кредитирали сиромашније занатлије са великим уделом у добити, експлоатисали своје раднике, давали под зеленашки интерес новац сељацима и трговцима. Из њихових редова стварао се један од огранака трговачке и индустријске буржоазије. Нису их без разлога сиромашне занатлије називали „еснафском аристократијом“. Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века било је, према огласима у „Српским новинама“, око 110 занатлија који су поред радионица у главном месту свог пребивалишта, имали своје филијале (радионице и дућане) у другим варошима и варошицама.²

Процес имовинске диференцијације достигао је у доба Светозара Марковића широке размере. Насупрот ужем слоју имућних занатлија, ширила се маса ситних занатлија осредњег и сиромашног имовног стања. Конкуренција, са својим разним испреплетеним облицима, тешко је погађала ове ситне занатлије. Без довољних обртних средстава и помоћне радне снаге, махом презадужени и стављени у неизвесност за своју будућност, ситни еснафски мајстори радили су напорно своје занате, колико да исхране себе и своје породице.

Тежак положај ситних занатлија огледао се најпре у недовољним и често врло оскудним обртним средствима, којима су располагали за обављање својих заната. Већ при првим корацима самосталног рада, многи оспособљени мајстори, исцрпени експлоатацијом у току напорног шегртског и калфенског стажа, морали су за почетна обртна средства да се задужују. При тадашњим заосталим условима занатске произ-

¹ Историјски архив Београда (у даљим примедбама ИАБ), Еснаф терзијско-јорганцијско-кројачки, 1844—1858, Ф I, бр. 58, 71, 88, 147; 1859—1866, Ф II, бр. 120, 130, 154.

² Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. II, Београд, 1958, стр. 1—2, 4—7.

водње, почетна обртна средства била су, додуше, мала, али ма колико скромна, ипак су била неприступачна већини ових сиромашних почетника. Па и после дугогодишњег рада, обртна средства су често недостајала. Сталне отплате дугова и високих каматних стопа, непрестана нова задуживања, оскудни послови и слабе зараде на конкурентном тржишту смањивали су ситним занатлијама обртна средства и лишавали их могућности да разгранају своје занате. Често нису имали ни неопходна средства за одржавање заната.³

Питање јефтиног занатског кредита, толико расправљано у јавности, остало је нерешено у Србији. Новчане позајмице из еснафских каса, а касније приватних банака и Управе фондова, могли су користити само занатлије с добрим залагама, са сигурним јемцима или другим гаранцијама. Ситним занатлијама без имовине и добрих јемаца, ови кредити били су практично неприступачни. Давање зајмова из еснафске касе решено је званично тек касније, Правилима о уређењу еснафа занатлијског реда од 1898. године. Еснафи су могли одобрвати својим члановима краткорочне зајмове на бази непокретне имовине, домаћих хартија од вредности или сигурних меничних потписника, уз наплату 8% годишњег интереса. Држава ни тада није водила рачуна о ситним, сиромашним занатлијама, који нису могли да испуњавају ниједан од наведених услова.

Многи еснафи, због несигурног положаја својих чланова, чували су имовину и ликвидна средства, да би им помогли у старости и изнемоглости. Еснафски кредити могли су, међутим, повољно да послуже занатлијама за унапређење заната. Такво пословање ишло је највише на штету ситних занатлија, којима су позајмице биле нужније у млађим годинама, него што им је могла да користи безначајна новчана помоћ, коју често нису ни примали, у доба старости.

Под таквим условима, ситни занатлијски мајстори, оскудни у обртним средствима, обраћали су се у крајњој нужди за позајмице трговцима, механџијама, имућним земљорадницима и другим зеленашима. Немајући залог ни прихватајиве јемце, они су пристајали на тешке услове које су им кредитори постављали. Морали су од своје мале зараде да уступају добар део зеленашима, задржавајући само средства за своје скромно издржавање. Такве зеленашке погодбе о подели занатске зараде потврђиване су писменим уговорима и објављиване су у дневној штампи, ради обезбеђења кредитора од трећих лица код којих су се ситне занатлије раније задуживале. Погодбе ове врсте постепено су увлачиле ситне занатлије у најамне односе.⁴

Обележје ситног занатлије огледа се и у врло малој употреби помоћне радне снаге. Сиромашнији мајстори држали су, у најбољем случају, само једног калфу или једног шегрта, а многи их уопште нису имали, радећи потпуно сами свој занат. Попис становништва по занимањима из 1866. године показује да је на 118 разних струка заната долазило свега 16 струка код којих су занатлије имале помоћнике.⁵

³ „Српски занатлија“, 1888, бр. 1. — Архив Србије, Министарство народне привреде (у даљим примедбама АС, МНП), 1893, Пф. IX, Р. 56.

⁴ Огласи у „Српским новинама“, 1863—1879.

⁵ Државопис Србије, 1866, XIII, стр. 262—399.

Многи стари занати, наслеђени од Турака, обављани су, као и раније, на примитиван и заостали начин. Стручно знање занатлија ових заната није ишло даље од онога што су научили за време шегртовања и калфовања и што су самоуко стекли у току свог мајсторског рада. Немајући помоћну радну снагу, ситни мајстори, притешњени у полумрачним и тескобним радионицама, обављали су своје занате са великим напорима, од почетног до финалног ступња производње. Мумџија је с напором сипао, отакао, ватру мењао и салунску кашу свом снагом мешао у успареној, поташом затрованој и загушљивој радионици.⁶ Екмеџија је морао парчом и решетом од телеће коже да чисти пшеницу, покаткад читав товар дневно.⁷ У зноју је рукама мешао, гњечио, прертгао и грувао тесто и извлачио хлеб из усијане, зажарене пећи.⁸ Дунђерин је кованом секиром и кесером тесао греде, дељао даске, издубљивао жлебове и подизао скеле на грађевинама. Већином бос, у чакширама од теженог грубог ткива, ужар је окретао при предењу точак док га снага не би издала. Табачки мајстор је преко целог дана газио, окретао и слагао кожу у врућем задимљеном рују.⁹

Производња ситних занатлија морала је на тај начин бити врло ограниченог обима. Ситни кројачки мајстор, без помоћне радне снаге, могао је годишње да изради 7—10 пари мушког одела, док су мајстори са калфом и шегртом израђивали три пута више.¹⁰ Лончарски занатлија, без калфе и шегрта, израђивао је годишње свега 600—700 производа свога заната, а лончар са калфом и шегртом израђивао је 2.000—2.500 комада. Ћурчија са шегртом израђивао је годишње свега 50 кожуха, а онај са калфом и шегртом три пута више.¹¹ Терзијско-памуклијашко-кројачки еснаф у Пожаревцу имао је осамдесетих година прошлог века 40 чланова, од којих је свега 7 радило на шиваћим машинама, а остали, махом сиромашног стања, обављали су занат ручним радом.¹²

Режијски трошкови ситних занатлија били су несразмерно велики у односу на њихове зараде. Имућни еснафски мајстори имали су радионице и дућане у сопственим кућама, а остали су их држали под закуп, плаћајући закупнине сувише велике у односу на своје материјалне прилике. Главне ставке режијских трошкова представљале су пореске обавезе, које су тешко оптерећивале материјално стање ситних занатлија. Главни порез у Србији дуго је био грађански данак који су плаћали власници непокретних имања и лица која су се бавила занатом, трговином или којом другом „промишљеношћу“. Од плаћања данка ослобађана су само лица крајње сиромашног стања.¹³ Нови порески закон из 1864. године задржао је систем одређивања пореза по глави, а општинске власти биле су овлашћене да врше разрез пореза. Произвољне процене општинских власти често су тешко погађале ситне по-

⁶ Станоје М. Мијатовић, *Занати и еснафи у Расини*, Београд, 1928, стр. 18, 112.

⁷ Младен Т. Радовић, *Самоуки рукописи* (необјављено).

⁸ С. Мијатовић, нав. дело, стр. 69.

⁹ Исто, стр. 87.

¹⁰ АС, МНП, фасц. без ознаке, 1896.

¹¹ АС, МНП, 1896, Статистички подаци о еснафским радњама у Пожаревцу.

Акта нефасцикулирана и без броја.

¹² Исто.

¹³ *Зборник закона и уредаба*, 1850, књ. 5 стр. 98, 100.

реске обезвике, поглавито занатлије.¹⁴ Грађански данак, заједно са државним и општинским прирезима, знатно је оптерећивао пословање ситних занатлија.

Под таквим околностима, број порески инсолвентних занатлија растао је из године у годину. Сваке пореске године финансијске власти морале су да описују један део ненаплативог дужног пореза. У списковима инсолвентних пореских дужника било је највише занатлија. За пореску 1843—1844. годину годишњи данак није се могао у Београду наплатити од 27 занатлија, митровдански данак за 1844—1845. годину није се могао наплатити од 58 занатлија, а ђурђевдански данак од 73 занатлије.¹⁵ У списку изнурених и крајње сиромашних лица, за која је Суд општине вароши Београда предложио да се ослободе плаћања митровданског данка за 1865—1866. годину, било је 13 занатлија у највећој беди.¹⁶ Оваквих инсолвентних занатлија било је у свим варошима и варошцима. У Лесковцу, седамдесетих година прошлог века, општина је предложила да се 55 занатлија врло сиромашног стања, већином терзија и ужара, ослободи плаћања пореза.¹⁷

Пореске власти биле су преплављене молбама сиромашних занатлија, полупролетаризованих крпача и парчетара, за одлагање или ослобађање од наплате дужног пореза. Многобројне жалбе из свих крајева земље сведоче о врло тешком положају инсолвентних занатлија. Међу члановима пинтерског еснафа у Београду, свега два мајстора могла су средином прошлог века да одговарају својим пореским обавезама, док су остали морали да се задужују ради исплате пореза.¹⁸ У сличном положају налазили су се чланови мугавцијског еснафа у Јагодини, ковачког еснафа у Алексинцу, туфегџијско-сајцијског еснафа у Шапцу, сиромашни чланови свих осталих еснафа у Србији.¹⁹ Пореске власти су често одбијале ове жалбе, али се дешавало да се крајње сиромашним занатлијама морало изаћи у сусрет. Њихова сиротиња била је толико очевидна да се од њих није могла тражити наплата дужног пореза.²⁰

Зараде ситних занатлија, притешњених конкуренцијом и дуговима, биле су недовољне за покривање трошкова производње и подмирење животних трошкова. У том погледу није постојала велика разлика између занатлија који су по природи заната примали најамнину од времена или комада, и занатлија произвођача и продаваца својих занатских рукотворина. Реална најамнина зидарских занатлија, ситних молерско-фарборских мајстора и других занатлија, била је седамдесетих година прошлог века недовољна за нормалну репродукцију радне снаге. Зараде ситних занатлија коларског, терзијског, ђурчијског, лончарског, казанџијског, воскарског, памуклијашког, обућарског и других заната знатно су опадале у ово време појачане конкуренције на тржишту. Докле је достигало сиромаштво једног слоја занатлија, види се и по томе

¹⁴ Исто, књ. 17, стр. 278—286. — АС, Министарство финансија (МФ), 1964, Ф. XIII, Р. 155; 1867, Ф. VII, Р. 127; 1870, Ф. IX, Р. 57.

¹⁵ АС, Мин. иностр. дела (МИД), 1848, V, Вф. 1, Рбр. 193.

¹⁶ АС, МФ-К, 1866, бр. 1826/66.

¹⁷ АС, МФ-К, без ознаке године, бр. 2562.

¹⁸ АС, Државни савет (ДС), 1855, арх. бр. 114.

¹⁹ АС, МФ, 1861, Еф. V, Рбр. 60.

²⁰ АС, МФ, 1863, Ф. IX, Р. 255; 1867, Ф. XVI, Р. 39; 1868, Ф. IX, Р. 58.

што је готово у сваком еснафу било чланова који нису могли да подмирују ни дажбине прописане Еснафском уредбом.

Највећи број ових занатлија налазио се у несигурном положају, страхујући за своју неизвесну будућност. Њихове многобројне жалбе, сачуване по архивима, као и извештаји еснафских управа, анкете надлежних министарстава, реферати среских и окружних начелстава, интерпелације и дискусије у Народној скупштини, дневна штампа и други изворни документи говоре о изузетно тешком положају ситних, инсолвентних занатлија у Србији. Уколико су располагали каквом непокретном имовином, стеченом у доба просперитета, продавали су је у бescење да избегну стечај, који је у партријархалној Србији представљао срамну осуду, друштвено жигосање за цео живот. Али ову осуду и принудну јавну продају многи нису могли да избегну. У раздобљу између 1865. и 1884. године било је у Србији 1.386 принудних јавних продаја покретне и непокретне имовине презадужених занатлија.²¹ По Еснафској уредби, занатлија под стечајем губио је право на чланство у еснафу, а према еснафским схватањима сматран је последњим човеком у своме занату.

Овакву судбину доживео је релативно мали број презадужених занатлија. Многи су благовремено напуштали вароши где их је сатирала конкуренција и прелазили у села, да тамо нађу уточиште, или су у варошима живели од најамног рада, колико да одрже голу егзистенцију. Тако се из велике масе осиромашених ситних занатлија, један велики део пролетаризовао и од самосталних еснафских мајстора претварао у најамне раднике. Пролетаризација једног дела сиромашног слоја занатлија појавила се најпре код оних заната који су први потпали под удар стране конкуренције. Ситне занатлије терзијског, абаџијског, мутавџијског, папудијског и других старих заната напуштали су своје самосталне радионице и одлазили у надничаре. Са јачањем конкуренције и увлачењем осталих заната у њене нове облике, појављује се и код ових заната све већи број пролетаризованих занатлија.

Говорећи о пропадању заната са појавом индустрије у Енглеској, Светозар Марковић је седамдесетих година прошлог века констатовао сличан процес пролетаризације и у Србији. „Овај се процес може у маломе посматрати и код нас, код неких заната, који су замењени страним фабрикатима, као што су табаци, ткачи, мутавџије и др. Има по неким варошима по унутрашњости читаве 'чаршије' где су некада цвели ови занати, а сад су опустеле. Занатлије често под старост принуђени су да надниче с целом фамилијом за парче хлеба.“²²

Пролетаризација занатлија вршила се у Србији под специфичним условима. Недовољно развијена индустрија није могла да апсорбује већу масу осиромашеног сељаштва и сиротињу из редова занатлија. Ситни занатлијски мајстори, немоћни да одрже своје самосталне радионице и дућане, радили су занат највише као парчетари, ступали су у најамни рад код имућнијих занатлија и трговаца, одлазили у пандуре, патролџије, чуваре ђумрука, општинске служитеље и момке по државним надлештвима и црквама, постајали самсари, посредници и сензали, звонари,

²¹ Према огласима у „Српским новинама“, који нису били обавезни, те стога не показују потпун број јавних продаја.

²² Светозар Марковић, *Целокупна дела*, Београд, 1911, св. I—IV, стр. 118.

фамулузи, амали, покућари и слуге, продавали новине, копали земљу и обављали друге тежачке послове. Пред немаштином и бедом примали су се сваког посла који би им пружао макар и најскромнија средства за одржавање живота. Деценијама је кроз XIX век трајала ова трагедија ситних занатлија у Србији.

Упркос свом тешком положају и очевидној слабости већ тада поткопане еснафске организације, већина ситних занатлија држала се грчевито за своје еснафе, у нади да ће им заштитне одредбе Еснафске уредбе пружити неопходну помоћ. Еснафски менталитет био је тада још дубоко усађен у крилу занатлијског реда. Идеје солидарности, друштвености, заједнице и братства, које је Светозар Марковић пропагирао кроз задружно удруживање, биле су у опречности са егоистичким менталитетом еснафског режима. Само свеснији и најтеже погођени нису се заваравали еснафском заштитом, те су прихватили идеје о задружном удруживању.

Занатске произвођачке дружине осниване 1870—1871. године окупљале су у мањем броју столаре, браваре, опанчаре, кројаче, коваче, поткиваче и др., управо ситне занатлије који су са својим самосталним занатима тешко опстајали. Али ове произвођачке дружине, још при својим првим корацима, испољавале су многе слабости и штетне тенденције, које су поткопавале заједницу и стварале услове за њихову ликвидацију. Својим неуспелим примером неповољно су деловале тада на занатлијски сталеж. Показало се да услови још нису сазрели за такве напредне заједнице. Удруживање ће имати много већи успех код тешко израбљиваних, али борбених занатских радника.

LA SITUATION DES PETITS ARTISANS DU VIVANT DE SVETOZAR MARKOVIĆ

Considérant que la conversion au socialisme en Serbie pourra s'effectuer par le renoncement de petits propriétaires à la propriété privée et par l'organisation de la grande industrie sur le principe de la propriété collective, Svetozar Marković consacra une attention spéciale à la formation de coopératives artisanales pour les petits artisans indigents, dont la situation était alors particulièrement pénible.

L'article présente cette situation des petits artisans, ainsi que les causes qui réduisaient cette couche artisanale des Corps de métiers à l'indigence et la misère. Cette situation difficile des petits artisans s'empire au cours des années soixante-dix du siècle dernier comme résultat de l'expansion du marché capitaliste en Serbie qui intensifie la concurrence. Les artisans groupés dans leurs Corps de métiers, protégés par des privilèges octroyés par la loi, luttèrent pour mieux dominer la concurrence sur le marché indigène. Ils engageaient des luttes féroces contre les artisans étrangers, contre l'importation de produits d'industrie ou d'artisanat étrangers, contre les Juifs et les colporteurs, contre des artisans et leurs boutiques dans les villages. On luttait également contre le travail illégal qu'un grand nombre d'artisans exerçait contrairement aux dispositions existantes de la Loi sur l'Artisanat.

Au temps de Svetozar Marković la procès de la différenciation de la propriété au sein de l'ordre artisanal, prenait un grand essor, tandis que la nombre des petits artisans possédant des moyens modiques ou complètement dénués de moyens d'existence, s'argandissait. Ces petits artisans étaient exposés à différentes difficultés et à la misère; leurs fonds de roulement étaient maigres, leur main-d'oeuvre réduite au minimum; leurs dettes, contractées chez les usuriers, augmentaient avec chaque année. Ils payaient les impôts à grande peine, car la production était restreinte et les salaires très bas. Dans ces circonstances plusieurs étaient obligés d'accepter un travail mercenaire chez des artisans ou des marchands aisés, ou cherchaient à louer leur service pour un travail quelconque, afin de subsister et d'entretenir leurs familles. Le processus de la prolétarianisation des petits artisans est alors en plein cours.

Les coopératives artisanales de production fondées sous l'influence de Svetozar Marković, furent de courte durée par suite de certaines faiblesses. Les conditions pour leur existence n'étaient pas encore assez mûres, d'autant plus que les petits artisans avaient encore la mentalité du Corps des Métiers qui va disparaître à la fin du XIX siècle suivi par la désagrégation de la corporation artisanale surannée.

N. Vučo

Печат Дуњерско-столарског еснафа
из Обреновца

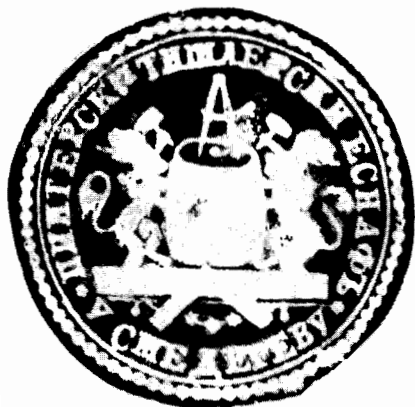
Печат Обујарско-сарачког еснафа
из Обреновца

Печат Абазијског еснафа из Београда

Печат Коларског еснафа из Београда

Печат Пинтерско-тишлерског еснафа
из Смедерева

Печат Сарачко-хурчијског еснафа
из Крагујевца

Печат Ужарског еснафа из Алексинца

Печат Обуварског еснафа из Прокупља

Печат Терзијског еснафа из Шапца

Печат Чаругијског еснафа из Београда

Печат Гричарског еснафа из Зајчара

Печат Казанијског еснафа из Јагодине